

Розділ 1. Історія Давньої Греції

Історія Давньої Греції розвивалася одночасно у взаємозв'язках з історією країн Давнього Сходу.

Історію Давньої Греції можна поділити на п'ять періодів:

1. Егейський, або крито-мікенський (III-II тисячоліття до н.е.), – період розкладу родового ладу, виникнення та розвитку в окремих районах ранньокласових рабовласницьких держав, що закінчив своє існування в результаті дорійського переселення.
2. Греція XI-IX ст. до н.е. – період тимчасового відродження первіснообщинних відносин після дорійського завоювання і подальший загальний розвиток класових відносин на основі античної форми власності.
3. Архаїчний період (VIII-VI ст. до н.е.) – продовження минулого періоду, час становлення античного рабовласницького суспільства, виникнення полісів.
4. Класичний період (V-IV ст. до н.е.) – найвищий розвиток рабовласницьких відносин в античних полісах.
5. Елліністичний період (друга половина IV – середина I ст. до н.е.) представляв собою подальший розвиток рабовласницького суспільства на просторах Близького Сходу після греко-македонського завоювання Персидської держави. Цей період закінчився завоюванням західної частини елліністичного світу Римом, а східної (до Євфрату) – Парфією. В масштабах давнього світу культура Давньої Греції досягла особливо високого рівня. Там були високорозвинені точні, природознавчі та гуманітарні науки. У Давній Греції виникли та розвивалися основні напрямки філософії та політичних наук, визначних успіхів досягли образотворчі мистецтва, література та інші області культури. Грецька мова і до цього часу широко використовується в науковій термінології. Значна частина наших імен грецького походження. Багато прислів'їв та

приказок беруться з Давньої Греції. До цих пір давньогрецькі трагедії і комедії не сходять зі сцен усього світу. Культурний спадок Давньої Греції надто великий.

1.1. Письмові джерела

Найбільш ретельні та систематичні дані про історію та політичну думку Давньої Греції містять письмові джерела. Вони різноманітні – це твори грецьких політиків, істориків, філософів, драматургів, поетів, промови ораторів, поеми та міфи, які були записані у пізній час, це також тексти на папірусах, написи на каменях та посуді, монети, які є одночасно і речовими, і письмовими джерелами.

Головними письмовими джерелами з історії політичної думки Греції є твори античних істориків, філософів, політиків.

Зародження політичної науки в Греції та її розвиток знаходяться в тісному зв'язку із загальним розвитком грецького суспільства. Спочатку твори, що вважалися історичними, поєднували у собі декілька жанрів: історичний, філософський, географічний, етнографічний; вони включали також і міфи. Ці перші твори містили опис відомого тоді кола земель, окремих областей грецького світу, родоводи (генеалогії видатних героїв та богів) та дуже коротко висвітлювали події близького до них часу або зовсім не торкалися їх. Автори цих творів називалися логографами (по-грецьки “логос” – слово і “графо” – пишу). Логографи жили у VI-V ст. до н.е. В їхніх творах, що дійшли до нас в уривках, немає науково-критичного аналізу матеріалу, але вже присутній раціоналістичний підхід до пояснення певних подій міфологічного часу. З логографів найбільш відомі Гекатей з Мілету (приблизно 546-480 рр. до н.е.), що написав “Землеопис” та “Генеалогії”, та Гелланік з Митилени (V-IV ст. до н.е.), що залишив окремих твір з історії Афінів та декілька “Генеалогій”.

Якщо твори логографів були ще витворами художньої літератури, то “Історія” Геродота (484-425 рр. до н.е.) представляла вже твір історичного характеру, тому що він був присвячений історичним подіям – греко-перським війнам. Окрім головного предмету – греко-перських війн, Геродот описав також ті країни і народи, які він відвідав сам або про які дізнався щось, що було варто його уваги. В

“Історії” Геродота дана об’ємна історична картина та міститься багато відомостей – історичних, географічних та етнографічних – про Єгипет, Малу Азію, Північне Причорномор’я, Сицилію, північні області Балканського півострова. Від логографів він різниться широтою думки та єдністю теми. Події, що мали місце в грецькому світі, викладені в зв’язку з подіями на сході. Геродот намагається встановити причинність явищ і у минулому шукає пояснень багатьох явищ сучасного йому життя. В його “Історії” присутні початки критичного підходу до викладених даних, хоча достовірність та вимисел у нього не завжди обмежені. Вже самі давні розглядали Геродота як першого історика (Цицерон назвав його “батьком історії”), хоча відносилися вони до його праці по-різному. “Історія” Геродота являє собою початковий етап у розвитку історичної науки в Греції. Увага Геродота до недавнього минулого з метою описати це минуле, щоб його не забули, була викликана тією величезною роллю, яку відіграв грецький світ, і насамперед Афіни, у війні з персами.

Твором власне історичного характеру є “Історія” Фукідіда, сина Орлора (460-400 рр. до н.е.), молодшого сучасника Геродота. Ця праця присвячена подіям надзвичайної важливості для історії Греції – Пелопоннеській війні, яку вели Афіни і Спарта за гегемонію в Греції. Однак закінчити цю працю Фукідіду не вдалося – завадила смерть.

Твір Фукідіда виражає максимальне зусилля виявити достовірність фактів, раціоналістичний підхід до дійсності, відмову пояснення подій через втручання надприродних сил. В “Історії” Фукідіда здійснено відбір джерел з метою визначення їхньої достовірності. Окрім свідоцтв сучасників, Фукідід користувався також деякими документами, які приєднав до свого твору. Як учасник Пелопоннеської війни, він відвідав місця найбільш важливих подій. Фукідід чітко розрізняє причину і хід подій, він намагається дати узагальнення, і весь його твір відзначається чіткістю суджень. Як писав сам Фукідід, основною метою його праці був пошук істини. Твір Фукідіда був написаний в період найвищого розквіту Афін, коли на чолі афінської демократії стояв Перикл, якого Фукідід високо цинив і був його послідовником усе своє життя. Сучасна історична наука високо оцінює працю Фукідіда і вважає, що Фукідід заклав основи історичної

критики та історичних узагальнень.

Жанр історичної прози отримав велике поширення в IV ст. до н.е.

Грецький історик Ксенофонт (приблизно 430-355 рр. до н.е.) залишив декілька історичних творів, один з них – “Грецька Історія” – продовжує перерваний твір Фукідіда. На відміну від свого попередника Фукідіда, Ксенофонт не був прихильником афінської демократії. Навпаки, він узяв участь у олігархічному перевороті 404 р. до н.е., що призвів до встановлення в Афінах тиранічної форми правління, а пізніше став прихильником Спарти. Цікава сама біографія Ксенофонта. Він був аристократом за походженням, учнем Сократа. Спочатку він знаходився на службі у Кіра Молодшого, де командував загоном грецьких найманих у війську Кіра проти його брата, персидського царя Артаксеркса II. Потім Ксенофонт вступив у спартанське військо, за що був заочно покараний та вигнаний з Афін. Отримавши від спартанців невеличкий маєток недалеко від Олімпії, Ксенофонт почав писати історичні твори. З поліпшенням відносин між Спартою та Афінами Ксенофонт має можливість повернутися в Афіни, однак історик залишається в Коринфі, куди він переїхав на той час. “Грецька Історія” присвячена останнім подіям Пелопоннеської війни і є доведеною до 362 р. до н.е. (битва при Мантиней). Твір Ксенофонта є набагато слабшим, ніж праця Фукідіда. Насамперед, він проникнутий намаганням описати переваги Спарти та її державного устрою над Афінами. Твір написаний нерівно, не дає глибоких оцінок та проникнення в істинні причини подій, як це зроблено у Фукідіда. В сутності, історія у Ксенофонта – це історія окремих полководців. Він також надає великого значення втручання богів у справи людей. Разом з тим у “Грецькій Історії” Ксенофонта подані достовірні дані, написана вона легко і просто. Інші твори Ксенофонта – “Кіропедія” (“Виховання Кіра”), “Анабасис” (“Сходження”), “Державний лад Спарти”, “Про доходи”, “Спогади про Сократа” – містять важливі дані із зовнішньополітичної історії Греції, її економіки, суспільно-політичного та культурного життя.

В IV ст. до н.е. значним є твір філософа Аристотеля (384-322 рр. до н.е.) “Афінська Політія”. Аристотель, готуючи велику фундаментальну працю про державу взагалі – політію, вирішив

вивчити устрій усіх грецьких та деяких негрецьких держав того часу. Разом з учнями він написав 158 політій, тобто описів політичного устрою окремих держав того часу. До нашого часу дійшла тільки “Афінська Політія”, що була знайдена під час археологічних пошуків у Єгипті на одному з грецьких папірусів. Вперше вона була видана в кінці XIX ст.

“Афінська Політія” поділяється на дві основні частини. В першій частині подається історія Афін, починаючи з VII ст. до н.е., у другій – огляд управління Афінською державою; вказувалося, які закони діяли в Афінах, як відбувалися вибори і т.д.

“Афінська Політія” є дуже важливим джерелом з історії Афінської демократії V і IV ст. до н.е., а також з історії Афін архаїчного періоду.

У другій половині IV ст. до н.е. жив відомий історик Ефор. Він написав всезагальну історію Греції. Його праця не збереглася в цілому вигляді, а відома лише в частинах, які цитували інші автори. Він описував усю історію Греції, починаючи з вторгнення дорійців. При цьому його твір торкався не тільки міст Балканського півострова, а й грецьких колоній на сході й заході Середземного моря. Велике значення він приділяв красоті стилю та цікавості викладу, що негативно відбилося на змісті його історії.

У II ст. до н.е. жив грецький історик Полібій (200-120 рр. до н.е.). Епоха Полібія була дуже сумною для Греції. Це був час Македонських війн та загарбання Греції Римом. Полібій був відправлений як заручник до Риму.

Полібій написав “Всезагальну Історію” (у межах Середземномор’я), з якої до нас дійшла лише одна третина. Історія Полібія є дуже важливим історичним джерелом. Полібій ретельно вивчав події, встановлював причинний зв’язок явищ і був точним у своїх описах. Він відобразив епоху, коли Рим завойовував Середземномор’я, боротьбу елліністичних держав з Римом.

Історія Полібія є джерелом для елліністичної Греції, Македонії, східних елліністичних держав, а також з історії Риму, де описується внутрішній стан і боротьба елліністичних держав з Римом.

Полібій вважав, що історію кожної держави потрібно вивчати не ізольовано, а у зв’язку з іншими. Він підкреслював, що пише

всесвітню історію, яка розвивається в результаті діяльності людей, – прагматичну історію, і намагався знайти причини відносно швидкого завоювання Римом більшої частини елліністичних країн. За походженням і світоглядом він був аристократом. У I ст. до н.е. жив історик Діодор Сицилійський (прибл. 80-29 рр. до н.е.). Він народився та провів значну частину життя на Сицилії. Діодор написав велику працю – загальну компіляцію з всесвітньої історії, яку назвав “Історична Бібліотека”. На жаль, основна частина праці Діодора Сицилійського втрачена, але частини, що збереглися, представляють велику цінність.

Значну роль як з історії Греції, так і з історії Риму відіграють твори письменника Плутарха, що відносяться до I – поч. II ст. н.е.

Плутарх (46-127 рр. н.е.) народився у місті Херонеї у Греції вже в той час, коли Греція була провінцією Риму. Отримавши блискучу освіту в Афінах, Плутарх потім повернувся на Батьківщину і жив там до самої смерті.

Відомі з його творів “Порівняльні Життєписи”, де він описував спочатку біографію відомого грецького діяча, потім біографію схожого на нього римського діяча. В кінці він давав порівняння цим двом особам. Але його життєписи не є історією, і він сам неодноразово говорив, що він не історик, але в той же час, описуючи життя і діяльність видатних державних діячів, Плутарх не міг не торкатися подій, політичних характеристик і т.д. Його твори є незамінним історичним джерелом ще й тому, що, будучи глибоким ерудитом, він, як і Діодор, використовував у біографіях праці давніх авторів, що не дійшли до нас.

Окрім праць відомих істориків, збереглися деякі історичні твори, автори яких невідомі. До них відноситься так звана псевдоксенофонтівська “Афінська Політія”. У цій книзі подається критичний огляд ладу афінської рабовласницької демократії. Він критикує її з точки зору аристократа або олігарха. Між тим він справедливо вказує на ряд темних сторін афінської держави, як, наприклад, її ставлення до своїх союзників. Твір псевдо-Ксенофонта є дуже цінним як матеріал для вивчення афінської дійсності, тому що містить великий фактичний матеріал.

Велике значення як історичні джерела мають твори Гомера “Іліада” та “Одіссея”. На цей час це майже єдине змістовне літературне джерело з історії найдавнішої Греції. Хоча поеми були написані не раніше початку VIII ст. до н.е., у них відтворені події значно раннього часу, а також відображені економіка, суспільна організація та ідеологія Греції епохи XI-IX ст. до н.е. Зараз ми маємо з історії Греції велику кількість археологічних пам’яток, але значення поем Гомера як історичного джерела від цього не знижується.

Рання історична епоха історії Давньої Греції, соціально-економічні відносини й ідеологія відображені в поемах Гесіода “Праці й Дні” та “Теогонія” (родовід богів). Важливими джерелами з історії Греції, починаючи з архаїчного періоду, є твори ліричних поетів (Архілоха, Алкея, Сафо, Солона, Феогніда, Піндара та багатьох інших). Для класичного періоду дуже важливими є як історичні джерела твори великих трагічних поетів Есхіла, Софокла та Еврипіда, що відображають у своїх трагедіях, які побудовані на міфологічних сюжетах, складне суспільне і політичне життя Греції в класичну епоху. Яскраві картини політичного життя і побуту Аттики кінця V – початку IV ст. до н.е. містять комедії Аристофана.

Значну роль як історичного джерела відіграють промови ораторів. Їх важливою позитивною особливістю є те, що вони вводять нас у центр безпосередньо сучасних їм подій, нерідко відображаючи “злиденність дня”. Негативною рисою змісту промов є крайня тенденційність. Промови були судовими і політичними. Дуже важливими є промови Лісія (початок IV ст. до н.е.), в яких характеризується торгівля, особливо хлібом, та описується діяльність купців того часу.

Промови Демосфена (384-322 рр. до н.е.), судові й політичні, характеризують економіку Афінської держави та політичні події північного Причорномор’я, містять дані про торгівлю, предмети ввозу і вивозу, про рабовласництво та рабовласницькі майстерні і т.д.

Для вивчення економіки промови Демосфена та Лісія є незамінними джерелами.

Дуже важливим джерелом є праці античних географів. Багато даних з історії містяться в творах географа Стрибона, який жив у

другій половині I ст. до н.е. – I ст. н.е. У своїй праці “Географія” він говорить не тільки про природні дані різних країн, але й про життя та історію їхніх народів.

У II ст. н.е. Павсаній у “Описах Еллади” яскраво відображає пам’ятки давнини, наводячи різні легенди й міфи, та повідомляє про події, про які інші джерела замовчують.

1.2. Населення і влада

Про найдавніше населення півдня Балканського півострова та прилеглих островів поки що немає достатньо точних даних. Згідно з давньогрецькими переказами, що збереглися з часів Гомера та у творах грецьких істориків, найбільш значними племенами серед найдавнішого населення у цих районах були пеласги. Хто вони були за своїм походженням – невідомо. Геродот їх вважав родичами греків. Серед найдавніших острівних племен можна назвати критян, етнічна приналежність яких також поки неясна. У кінці III тис. до н.е., згідно з археологічними пам’ятками, ми зустрічаємося на півдні Балканського півострова з найдавнішими грецькими племенами ахейців, які протягом II тис. до н.е. переживали процес утворення класів. У середній Греції на території Аттики у II тис. до н.е. встановлене існування поселень іншого грецького племені – іонійців. Центром поселень була цитадель в Афінах. На зламі XIII-XII ст. до н.е. через Балканський півострів пройшли племена, що знищили ахейські держави, які спричинили подальший рух племен. Приблизно у XI-X ст. до н.е. на південь Балканського півострова почали заселятися грецькі племена дорійців, що займали пусті землі. У I тис. до н.е. грецькі племена остаточно склалися і розсіялися: на півночі Греції – в Фессалії і в середній Греції – в Беотії жили еолійці; вони ж заселяли острови у північній частині Егейського моря, у тому числі й острови Лесбос та північно-західне узбережжя Малої Азії. Східну частину середньої Греції, Аттику, острови Євбею, центральну частину Егейського моря населяли іонійці. Ахейці утрималися на півночі й у центрі Пелопоннесу – в Ахайї та Аркадії. В іншій частині Пелопоннесу – в Лаконії, Мессенії, Арголіді, Корінфській області та Елладі – жили дорійці. Вони ж розселилися на островах півдня Егейського моря, на

Родосі, на Криті та на південній частині малоазійського узбережжя. Греки довгий час не мали спільної мови та говорили на багатьох діалектах, які розуміли майже усі. Серед них треба виділити три основні: іонійський, еолійський та дорійський. В іонійському діалекті потрібно виділити аттичний (аттичне наріччя), на якому говорили афіняни. Усі діалекти досягли рівня літературної мови. Іонійською мовою писав Геродот, а аттичною писав Фукидід, еолійською творила свої вірші видатна поетеса Сафо, дорійською писав гімни Піндар і т.д., загальногрецька мова койне (“загальна”) склалася тільки в період еллінізму.

Патріархальне рабство

У гомерівському суспільстві існувало патріархальне рабство, яке було поширене в господарствах басиліїв. Основним контингентом рабів були полонені, крім того, рабів продавали пірати. Були випадки продажу рабів купцями. Були також раби, що народжувалися в господарстві рабовласника. Рабів-чоловіків використовували як пастухів та садівників. Було багато рабинь, яких експлуатували в домогосподарстві як прислугу, борошномолок, швачок і т.п. За будь-яку непокору господар міг покарати раба смертною карою.

Релігія

У Гомерівську епоху склалися основні риси давньогрецької релігії, яку називають олімпійською на честь гори Олімп, що розташована на кордоні Фесалії та Македонії. Давні греки вважають снігову вершину цієї гори місцезнаходженням своїх богів. Згідно з їхніми релігійними уявленнями, існувало три покоління богів. Старші покоління були усунені молодшими. Так у фантастичній формі у свідомості греків відобразилися давні завоювання і міжплеменна боротьба. Головою третього покоління богів був Зевс – бог грому і блискавки, виробничих сил природи та батько усіх богів і людей. Ряд божеств грецької релігії були запозичені з більш ранніх вірувань ахейців, можливо, цей ряд входив до критської релігії. Образи таких богів, як Зевс та Афіна, зберігали дуже давні первісні риси, що пов’язані з культом тварин: перетілення Зевса в бика, орла, лебедя;

епітет Афіни – совочка. На ранньому етапі розвитку грецької релігії існувало багато місцевих богів, які вважалися покровителями певних родів та племен. Поступово образи цих богів зливаються, виділяються головні божества, що утворюють олімпійський пантеон. До часу створення гомерівських поем олімпійські боги вже представлялися в образах людей, їх життя мислилося як життя родової знаті. Зевс керував світом як головний басилій, радячись з іншими олімпійськими богами, але його думка була вирішальною. За зовнішністю олімпійські боги були схожі на аристократів. Так епоха оформлення олімпійської релігії відбилася на їхній уявній організації та на їхньому зовнішньому вигляді.

Утворення полісів

Суспільний розвиток Греції в VIII-VI ст. до н.е. був продовженням того процесу всезагального становлення раннього класового суспільства, який почався в кінці гомерівської епохи. Період VIII-VI ст. до н.е. за традицією часто називають архаїчним, тобто початковим, тому що до великих археологічних відкриттів, які почалися з останньої третини XIX ст. і продовжуються до цих пір, історію Давньої Греції зазвичай починали з VIII ст. до н.е. Однак цей термін може бути збережений і в наші дні, тому що саме в VIII-VI ст. до н.е. вперше відбувалося оформлення рабовласницького суспільства у тому найбільш чистому й найбільш яскраво вираженому його варіанті, який у науці отримав назву античного.

У Греції знову почали виникати невеликі рабовласницькі держави, що представляли собою укріплені поселення, в яких жили колективи громадян-землевласників (найбагатші з них були і рабовласниками), які сумісно захищали свої інтереси, власність на земельні ділянки, розташовані навколо укріпленого поселення, та власність на рабів. Ці державні поселення отримали у греків назву полісів, тобто міст-держав. Натуральне господарство не створювало умов для великих державних об'єднань.

Поступово посилюється майнове розділення всередині громадських колективів. Заможні землевласники заганяли у боргове рабство своїх боржників – бідних сусідів.

Загострюються соціальні та політичні протиріччя між родовою аристократією, яка тепер перетворилася на правлячу групу заможних землевласників та рабовласників, і простим населенням – сільським та міським демосом.

Сільський та міський демос

Застосування залізних знарядь праці, які поширюються ще в гомерівську епоху, і на цій основі швидке зростання продуктивності праці в усіх галузях виробництва сприяли все більшій диференціації населення, розвитку ремесел і торгівлі, розвитку рабовласництва. Економічне і політичне панування родової аристократії, що перетворилася у найвищий прошарок пануючого класу рабовласників, почало гальмувати подальший соціальний і політичний розвиток, знать не допускала до управління не тільки землевласників, але й мешканців міста.

Тим часом на власне міській території полісів розвивалися ремесла і торгівля. У міських жителів з'явилися нові, не пов'язані безпосередньо із сільським господарством джерела прибутку. Поступово виникає і посилюється торгово-ремісничий прошарок вільного міського населення, що економічно не залежний від аристократії і формально володіє політичними правами, оскільки всі вільні корінні мешканці поліса були його громадянами і членами народних зборів, що були успадковані з первісних часів. Тепер вони перетворилися у вищий орган державної влади рабовласницького поліса. Ті селяни, що не були обернені у боржників-рабів, також були членами народних зборів свого поліса. Весь цей вільний, простий народ, що мав політичні права, по-грецьки називався демосом. Практично він поділявся на сільський та міський демос. Інтереси двох демосів часто не співпадали, але в VII-VI ст. до нашої ери їх поєднувала сумісна боротьба проти економічного та політичного панування аристократії.

Боротьба демосу з аристократією

З ростом економічної незалежності міського демосу останній почав активніше добиватися участі в управлінні полісом та обмеженні

влади аристократії. Міський демос вимагав видання законів, що захищатимуть його майно та торгово-ремісницьку діяльність від зловживання аристократії. У зв'язку з морською торгівлею, що розвивалася, міський демос прагнув більш активної зовнішньої політики. Сільський демос прагнув більшої законодавчої підтримки щодо боргової кабали і вимагав припинення загарбань земельних ділянок селян.

Процес соціально-економічного розвитку торкнувся і самої родової аристократії, у межах якої також відбувалася майнова диференціація. Частина аристократії, особливо з числа обідніх, сама зайнялася організацією майстерень та торгівлею. Інтереси цих аристократів зблизилися з інтересами верхніх прошарків міського демосу.

Тиранія

Правляча землевласницька група родової аристократії була проти проведення реформ та змін. Тому міський і сільський демос в VII-VI ст. до н.е. почав рішучу боротьбу за реформи. У більшості торгово-ремісничих полісів влада родової аристократії була звалена і перейшла до рук правителів-тиранів – ставлеників демосу (поняття “тиран” в архаїчний період історії Греції негативного змісту не мало).

Так виникла у VII-VI ст. до н.е. у ряді економічно розвинутих полісів нова форма державної влади, що відома в науці під назвою старшої, або ранньої, тиранії. Тиранами у більшості були вихідці з тієї групи аристократії, яка приєдналася до вищих прошарків демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової аристократії, конфіскували частину її земель, знищували найбільш активних прихильників старого порядку. Але тирані, будучи вихідцями з аристократичних родів, часто вели непослідовну політику, тим самим настроюючи проти себе демос, який їх висунув.

При всіх недоліках тиранії це була прогресивна на той час влада. Та обставина, що на чолі повстанців із демосу були вихідці з аристократії, пояснюється тим, що на початку вони мали більше досвіду в державній діяльності, ніж корінні представники демосу.

Старші, або ранні, тиранії були короткочасними. Зруйнувавши

владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані надалі були вже непотрібними. За часів тиранії зростали та набиралися політичного досвіду політики, що більш послідовно відстоювали інтереси демосу. Тому знов вибухали повстання, тепер уже проти тиранії.

Рабовласницькі демократії й олігархія

Після усунення тиранії в економічно найбільш розвинутих полісах зазвичай встановлювалися нові форми влади демосу, який переміг. У тих полісах, в яких майнове розшарування громадян після обмеження та конфіскації земельних володінь знаті було відносно невеликим, виникла рабовласницька демократія, тобто демократія вільних корінних жителів даного полісу. У тих полісах, в яких після усунення влади аристократії та тиранії майнове розшарування виявилось різким, виникла олігархія (влада небагатых). Треба зазначити різницю між аристократією (також владою небагатых) та олігархією. Аристократія була владою у ранньому рабовласницькому суспільстві, яке щойно виникло після розкладу родового ладу. Влада правлячої аристократичної групи крупних землевласників та рабовласників засновувалася не тільки на їхній економічній силі, але й на їхньому походженні, на родоплемінній традиції. Олігархія як форма влади виникає на більш високому економічному і соціальному рівнях. Влада олігархів була заснована на їхньому багатстві та пов'язаній з ним економічній та політичній могутності. У складі олігархів були найбільш заможні представники демосу, серед них були і заможні нащадки родової аристократії.

Виникнувши в кінці архаїчного періоду (в VI ст. до н.е.), свій повний розвиток рабовласницька демократія і рабовласницька олігархія отримали в V ст. до н.е., вже в наступному, класичному періоді.

Поразка аристократії зазвичай призводила до ліквідації родового поділу території полісу та інших пережитків минулого, що заважали подальшому розвитку рабовласницького суспільства. Жорсткість класової та політичної боротьби можна продемонструвати прикладами. Так, у місті Сикіоні, що розташоване на півночі

Пелопоннесу, після усунення влади аристократії на початку VI ст. до н.е. замість трьох аристократичних родоплемінних філ були організовані чотири. У четверту філу ввійшло усе непривілейоване населення полісу незалежно від свого походження. Нова філа отримала назву архелаїв, тобто “народних керівників”, а ті філи, що втратили своє значення, були перейменовані в філи “віслятників” та “поросятників”.

Наслідком бурхливого соціально-економічного розвитку була поява в кінці VII – на початку VI ст. до н.е. у Малій Азії й Греції срібної та електрової (природний сплав срібла із золотом) монет.

1.3. Державно-соціальний устрій Греції періоду Гомера

Найдавніший соціальний устрій гомерівської Греції на фоні епосу, доповненого іншими історичними пам'ятниками, представляється в такому вигляді: грецькі племена поділялися на пологи (“рід” з грецької – генос), з пологів склалися фратрії (братерства), а з фратрій – філи (племена). Племена поєднувалися в окремі народності. Найважливішими відмінними ознаками грецького роду було наступне: 1) походження по батьку, 2) заборона шлюбів з рідними, 3) право усиновлення родом, 4) право взаємного спадкування, 5) володіння загальним родовим майном, 6) право обрання і зсуву родових старійшин, 7) надання один одному допомоги і взаємної підтримки, 8) участь у загальних родових святах і володіння спільним родовим цвинтарем.

Найдавніші грецькі філи були військово-культовими об'єднаннями, за якими групувалися пологи. Кожна філа мала визначену територію, на якій містився жертвник на честь богів і відбувалися збори членів даної філи. Філи являли собою дуже міцні і замкнуті соціальні організації, освячені багатовіковою традицією і релігією, на чолі їх стояв виборний фалобасилей – одночасно жрець і вождь. У філи входили тільки члени визначених пологів. При общинно-родовому ладі вища влада в громаді належала всьому народу (демосу), що збирався для обговорення і рішення загальних питань

(котрі головним чином торкались війни) на збори (агора). Цар у всіх важливих питаннях радився з усім народом і родовими старійшинами, главами родин. Як видно з гомерівського епосу, agora скликалась царем під час особливо важливих подій, найчастіше під час війни.

Настільки ж стародавньою установою, як і agora, у Греції була рада старійшин, буле. “Багатодосвідчені старці” виступають у всіх важливих справах під час обговорення справ, що стосуються громади. “Великодосвідчені старці” першими подають свої голоси на сходці, скликаній “владикую чоловіків”, Агамемноном під Троєю, по питанню про зняття чи продовження облоги міста.

Під час походів філи поєднувались і вибирали головного вождя (басилея-царя) всього племені.

Тип царя-басилея зберіг риси військового вождя і родового старійшини, котрий переплітався у фігурі Нестора, він чітко виступав під час урочистого бенкету пілоської громади. На урочистому бенкеті цар сидить серед народу за загальним столом разом зі своїми синами. “Басилея” – слово, що грецькі письменники вживають для позначення гомерівської царської влади (тому що її головна відмінна ознака – військове керівництво), при наявності ради вождів (буле) і Народних зборів (агора), тільки різновид військової демократії”. Патріархальний общинно-племінний побут розкладався під дією внутрішніх і зовнішніх факторів. Розвиток продуктивних сил мав своїм наслідком подальший поділ праці, виділення військово-служивої групи (басилеїв) і поступове відділення від іншого мирного населення – хліборобів, пастухів і рибалок.

Гомерівські поеми саме і відбивають епоху військової демократії, коли грецький рід перебував у стадії його розкладання.

Спочатку басилеї як військові вожді і жерці були виборними і найбільш діяльними членами громади, що служили загальним інтересам. Вони одержували з общинної землі темейос, відрізок орної землі і землі під виноградники, подарунки, пошану і кращу частку в общинній трапезі.

Деякі гомерівські герої-царі мають уже багаті наділи, великі пшениці і виноградники, займають перше місце в громаді, п’ють кращі напої, їдять кращі шматки і з особливим задоволенням займаються

розведенням коней.

Таким шляхом зароджувалася військово-землеробська аристократія. Ця аристократія володіє великими наділами, чередями худоби, що вказує на існування в гомерівському суспільстві приватної власності на землю і худобу.

Садиби (ойкоси) гомерівських басилеїв відрізнялися багатством і достатком. Господарство було натуральне, але велося на широку ногу з застосуванням вільної і рабської праці. Прикладом великого ойкоса гомерівського часу може служити ойкос, зображений на ахілловому щиті, що складається з трьох частин: 1) хлібного поля, 2) пасовища і 3) виноградників. Кожна господарська галузь описується в особливих словесних образах: поле – гладке, велике, розпушене, тричі прооране; виноградник – чудовий, великий, солодким плодом обтяжений; на пасовищах круторогі бики, воли, табуни коней, вівці, свині і кози.

На ділянці працює багато орачів, керуючих запряженими в плуг волами. Після кожної борозни орачі одержують кубок вина. За чорною поораною землею видніється садибне поле, на якому працює багато женців, що жнуть ниву гострими серпами. На землю у величезній кількості падають колосся. За жінцями йдуть в'язальники, міцно еднаючи соломою снопи. Діти збирають колосся. Роботу очолює сам господар, працюючи з ціпком у руках, він керує процесом роботи і радіє (гарному врожаю) у серці своєму.

Сільські роботи були важкими. Орач, що повертається з роботи, виглядає втомленим, прагнучи їжі та спокою, а в рогах биків, що везуть плуг, виступає піт. Поряд з волами як робоча сила вживалися також і мули. Поля оралися довгою борозною (довга борозна – плуг). З метою досягнення найкращого ефекту поле проорювалося кілька разів підряд – два, три і навіть чотири рази. Відносно висока була і робоча норма оранки. За підрахуваннями французького економіста Дюро де Ламалья, плуг із запряжкою в два воли розорював у день по одній третині гектара глибиною в 25 див. Таким чином, поле в 12 гектарів могло бути оброблене в 12 днів трьома запряжками по два воли в кожній.

Сільськогосподарськими знаряддями поряд із плугом служили кирка, стукалка і заступ, що застосовувалися для розпушення землі і

посадки садових рослин. Поряд з чергуванням полів застосовували гнойове добриво і проводили зрошувальні канали. Зрошення не один раз згадується в “Іліаді” та “Одіссеї”. Ахілл порівнюється з потоком, що швидко біжить, води якого іригатор направляє до пишного квітучого саду. В іншому місці говориться, що бурхливу річку не можуть зупинити і вдержати ніякі греблі й огорожі, зведені “на нивах квітучих”. У XIII пісні “Іліади” згадується оливковод, що саджає молоді пагони плодоносної оливи в місцях, багатих водою. Усе це свідчить про високий розвиток сільськогосподарської техніки та доброї організації робіт.

Про важливість сільського господарства в економіці гомерівської Греції свідчить достаток використаних в “Іліаді” й “Одіссеї” усіляких метафор, запозичених із сільськогосподарського побуту.

Праця в гомерівській Греції не вважалася ганебним явищем, як це було в наступну, класичну, епоху при розвиненому рабовласництві. Показово, що Одісей, головний герой “Одіссеї”, бажаючи блиснути перед феакійським царем Алкіноем своєю фізичною силою і спритністю, пропонує феакійцям помірятися з ним у мистецтві оранки, косовиці і жатви.

Художньо закінченим і разом з тим ідеалізованим типом басилея, що живе в умовах натурального господарства, добросердного і гостинного господаря, є цар Алкіной – цар “знаменитих чоловіків феакійських”, що живуть десь далеко на заході на острові Схерії (можливо, що мали на увазі сучасний острів Корфу).

Необхідні для будинку ремісничі вироби виготовлялися в домашніх майстернях, що були в кожному ойкосі. Ремісничі роботи виконувалися здебільшого рабіннями. Рабіні працювали за ручними млинами: “Жито золоте мололи вони”. Інші сукали нитки і ткали за ткацькими верстатами, сидячи поруч “подібно тріпотливим листам тополі”. Алкіноеві майстрині, прядильниці і ткалі, відрізнялися великою майстерністю у своїй роботі. Тканини, що готувалися ними, були такі щільні, що крізь них, за словами поета, не просочувалася навіть олія. Усіма домашніми роботами керувала Арета, дружина Алкіноя, господарка будинку. Живучи біля моря, феакійські чоловіки любили робити морські поїздки. За ними навіть затвердилася слава чудових мореплавців, що мали гарні кораблі і гавані.

Велика частина продуктів, що добувалася з землі або одержувалася яким-небудь іншим шляхом, споживалася у власному будинку басилея.

Натуральне господарство і натуральні відносини в царстві “веслолюбних гостей морів” феаків зберігаються ще в повній силі. В епосі феаки зображуються безтурботними людьми, “люблячими свята, танці і спів”. Сказане відноситься до всіх феаків взагалі й особливо до їх “шляхетніших чоловіків”, що, розмістившись по крамницях відповідно до свого положення і віку, насолоджуються питвом і їжею.

Натуральне господарство і достаток продуктів давали можливість басилеям вести широкий спосіб життя в патріархальному змісті цього слова, влаштовувати часті і багаті бенкети і бути гостинними господарями. На честь прибулого на острів незнайомця (Одіссея) Алкіной влаштовує чудовий бенкет, на який були запрошені всі родичі, знатні чоловіки і “багато простого народу”.

На бенкеті була присутня також і дочка Алкіной Навсія, що заворожувала гостей своєю красою. При від’їзді гість одержує багаті подарунки від господаря і його родини. Кожний із дванадцяти синів Алкіной дає від’їжджаючому гостю золото й одяг. Сам Алкіной дарує свій золотий кубок, Арета – матерії, нитки і дивовижну шухлядку, в яку укладаються подарунки. Після цього розчуленого винятковою гостинністю і добротою господаря гостюючого відправляють на чарівному кораблі на його батьківщину в Ітаку.

У палацах багатих басилеїв постійно юрилися їх численні товариші і супутники, маса родичів, друзів і гостей, що споживають у великій кількості заготовлені в ойкосі продукти. Одіссей мав дванадцять черід биків круторогих, стільки ж черід овець, кіз та свиней. Усі турботи по господарству і ріллі покладалися на керуючого ойкосом, здебільшого колишнього раба. В Одіссея роль головного керуючого виконував “божественний пастух” – раб Евмей, “начальник людей”. У коморах Одіссея лежали незліченні сховища золота і міді, крім того, там зберігалася багато пиття і запашної олії, по стінах стояли глиняні амфори старого іскристого вина.

Господарський лад гомерівського суспільства

Яким би патріархальним і самодостатнім не здавався побут

феакійського Алкіноя, однак і він не обходиться без привізних предметів.

Наставав час, коли продукти власних полів, черід, садів і городів уже переставали задовольняти багатих басилеїв. Власне господарство і власний побут ставали вузькими, і тому приходилося заповнювати прогалини предметами, привезеними з інших країн. Грецька аристократія охоче здобувала предмети розкоші, мистецьки зроблені східними майстрами. На цьому, однак, справа не зупинялася. Відважні і заповзятливі басилеї робили далекі поїздки, знайомилися з життям інших басилеїв і народів, привозили їм подарунки (провина, зброю, рабинець і т.д.) і в обмін на них самі одержували такі.

Обмінною одиницею служила худоба, особливо бики. Поряд з биками вживалися й інші цінності, наприклад, шматки бронзи і заліза, сокири, триніжки і золоті таланти. Мірою довжини служив лікоть (пъохус), ємності – хоїнікс, що дорівнював щоденному раціону зерна, необхідному для дорослої людини.

Деякі з басилеїв уже починали втрачати інтерес до сільського господарства, військової і жрецької діяльності і перетворювалися в професійних купців та підприємців.

У результаті торгівлі, що не відокремилася ще від піратства, росли скарби басилеїв, розкладалися натуральне господарство і патріархальний побут.

Зіставляючи “Іліаду” й “Одіссею”, можна побачити, як мінявся і сам тип басилея. Герої “Іліади” – Ахілл і Гектор – виступають в епосі як військові вожді-богатирі, що відрізняються фізичною силою, спритністю і разом з тим жорстокістю. Ахілл порівнюється з потоком, що несеться з гір та руйнує все, що зустрічається на його шляху. По силі і спритності Ахілл подібний орлу, найсильнішому і найшвидшому серед усіх птахів. Озброєний важким мечем, у блискучому шоломі, Ахілл здається грізним і страшним, як вогонь чи східне сонце. Не менш диким, лютим і твердим є троянський герой Гектор, син Пріама. Гектор першим вривається в ахейську рать, першим вилазить на ворота, пробиває товщу ахейських воїнів і змушує їх утікати.

Зовсім інша картина в “Одіссей”. Головним героєм “Одіссей” є хитромудрий і великодосвідчений Одіссей, однаково справний як у війні, так і в сільському господарстві і торгівлі.

Басилеї і знатні складали верхній, тонкий шар гомерівського суспільства. Велику ж частку населення являв “демос”, народ, що складається із середніх і дрібних землевласників, ремісників і рабів. Товарно-грошове господарство породжувало земельну мобілізацію, скупчення земель у руках аристократії. Ділянки середніх і дрібних землевласників, клери, переходили до рук аристократії, а їхні власники втрачали землі і зубожнювались.

Однорідна маса демосу розмежовувалась, і земельна громада розкладалася. Одна частина демосу перетворювалася в середніх і дрібних землевласників, інша розорялася, а третя ставала ремісниками і купцями.

Вільні землевласники досить часто згадуються в епосі. Вони надзвичайно прив'язані до своїх клерків, піклуються про їхнє зрощення, обробляючи землю силами власної родини та за допомогою деяких рабів.

Частина вільного населення, обтяжена військовими походами і поборами, убожіла, розорялася і попадала в розряд фетів.

Фетами в гомерівській Греції називалися бідні люди, що втратили зв'язок з родом. Фети не мали власних вогнищ, не належали до роду і фратрії і внаслідок цього минулого зовсім були беззахисні. У розряд фетів попадали збіднілі члени роду, що вигнані з нього, або нащадки скореного населення та чужоземці.

На погіршення соціально-економічного положення вільного населення вказував, між іншим, розвиток жебракування, дуже розповсюдженого в епоху “Одіссеї”, що відображає побут більш пізнього, ніж “Іліада”, періоду. Виснажені, обірвані, з ціпком у руках і з торбою за плечима злиденні бродили по селах і містах, від одного будинку до іншого, просячи милостині. Злиденні не мали свого кутка. Улітку вони жили і ночували під відкритим небом, узимку ж тулилися в “мідному будинку” (кузні), що служив одночасно постійним двором і клубом для простого народу.

Частина фетів опустилася до положення бурлаків, котрі знаходили місце в кузнях або проживали під відкритим небом. Інша ж частина ставала поденниками, що працювали в ойкосах басилеїв та отримували плату натурою.

Викликана економічним ростом Греції соціальна диференціація створювала умови, сприятливі для розвитку ремесла, що

відокремлювалося від сільського господарства. Раніше за всіх відокремилася від сільського господарства ковальська справа – “стародавня металургія”; виготовлення металевої зброї, панцирів, залізних мечів, списів, наконечників до них, стріл, бойових колісниць і т.п. – усе це вимагало досвіду і мистецтва.

У XVIII ст. в пісні “Іліади” описана збройова майстерня бога Гефеста, у якій виготовлений знаменитий Ахіллів щит. Палаючі горни роздуваються міхами, що дозволяють божественному ковалю кувати з більшою або меншою силою. У горнах обробляються мідь, олово, срібло, золото і залізо. У відношенні вживання заліза гомерівська епоха представляє прогрес у порівнянні з егейською, що не знала заліза. У різних частинах “Іліади” і “Одіссеї” залізо відіграє неоднакову роль. Іноді воно виступає як дорогий “шляхетний” метал, а іноді з нього готують домашні знаряддя.

У ранніх за часом створення частинах “Іліади” і “Одіссеї” залізо – метал, що зустрічається рідко, у пізніх частинах, що відносяться до остаточного оформлення поеми, воно вже широко відомо. Недарма залізні знаряддя згадуються у всякого роду порівняннях і метафорах.

У збройовій майстерні виготовлялися щити, панцири, шоломи, лати і т.п., тобто повне озброєння грецького воїна. Знаряддями роботи, крім ковальських міхів, служили важкий молот і кліщі.

З ремісників (деміургів) Гомер згадує ковалів, теслів, шкіряників, ткачів, золотих і срібних справ майстрів і багатьох інших. До деміургів же зараховувалися співаки, лікарі, глашатаї і віщуни.

Строгого поділу праці і спеціалізації професій у гомерівському суспільстві все-таки ще не існувало. Тесляр міг по черзі виступати в ролі столяра і суднобудівника, а також виготовлювача візків і меблів. Шкіряник виготовляв шкіряний одяг, щити і м’ячі для гри. Коваль робив із бронзи списи, залізні інструменти, виконував деякі ювелірні роботи і т.д.

Рабство в гомерівській Греції

Гомерівське суспільство вже знає рабство. Поява рабства як спеціальної категорії знаменувала повний переверот у всьому ладі соціального життя, у відношенні людей до землі і один до одного. З

рабством пов'язане розкладання родового ладу, утворення приватної власності, класів і держави.

Рабство у своєму розвитку проходило кілька етапів, починаючи від домашнього, чи патріархального, рабства до рабства в класичній формі. У першому випадку раб використовувався як домашня прислуга чи як робоче знаряддя, жива машина, що говорить. Середину між патріархальним і класичним рабством займає рабство народів давньосхідних монархій. У гомерівській Греції існувало головним чином домашнє рабство. У першорозрядних басилеїв були раби, що використовувалися як домашні слуги – кухарі, конюхи, ошадливі і т.п. – чи робітники в домашніх майстернях. У жіночих майстернях при гінекеях, що служили приміщеннями для жінок, працювали фінікіянки, що спеціалізувалися на визначених видах праці. Рабська праця застосовувалася й у сільському господарстві, землеробстві і скотарстві, на виноградниках і маслинових посадках. У деяких випадках раби одержували від своїх панів невеликі земельні наділи, будинок і навіть дружину, словом, усе, що “гарні добродії мають звичай давати своїм вірним слугам”.

Спочатку недиференційована праця рабів-служанок поступово починала диференціюватися. В епосі згадуються раби-корівники, свинарі, орачі і т.д., згадуються також “начальники рабів”, старші і молодші раби. У ткацьких майстернях Алкіноя, Одіссея й інших басилеїв виготовлялися митецькими майстринями (сидонянками) тонкі, витончені і міцні тканини, розраховані на розпечений східними зразками смак військової знаті. Кожна майстриня при цьому виконувала одну визначену роботу, що вже припускало спеціалізацію і поділ праці.

Між дрібними власниками і їхніми рабами збереглися ще патріархальність і простота відносин. Ті й інші разом живуть, разом їдять і сплять.

Але в палацах басилеїв ці патріархальні відносини починали зникати. Розходження між рабами і вільними стає різкішим.

Головним джерелом одержання рабів як у гомерівській, так і в післягомерівській (класичній) Греції служили війни. Чи військовополонені безпосередньо попадали в руки рабовласників, чи ж

перекупувалися торговцями, що перепродували їх усім бажаючим. У “Іліаді” Еней, син Язона, вимінює рабів в ахейців, що борються під Троєю, на вино, биків, шкури, мідь і залізо.

Головними постачальниками рабів серед середземноморських народів здавна були фінікійці. Фінікійці користалися дурною славою купців, нічим не зневажали заради вигоди. Фінікійці скуповували військовополонених чи захоплювали людей, переважно жінок, усякими хитрощами й обманом.

Вартість живого товару визначалася, у залежності від його якості, від 8 до 20 биків. Класові протиріччя в гомерівському епосі виступають уже з повною виразністю і різкістю. Військовородова знать протиставляється масі “худорідних” і “дурних” людей. На відміну від них знать величає себе “шляхетними”, “гарними”, “жирними” і “гладкими” людьми, що ведуть свій рід від богів. Відповідно до своєї художньої задачі викликати приємні емоції і створювати спокійний стан духу Гомер по можливості уникає зображення неприємних сторін соціального життя, що можуть викликати гнів і роздратування його “шляхетних” слухачів – басилеїв. Проте класовий антагонізм між “жирними і гладкими” приборкувачами коней і демосом, що затушовується митецькою рукою укладача “Одіссеї” і “Іліади”, з різних приводів проривається назовні. Такий випадок різкого прояву класового антагонізму ми маємо в сцені під Троєю на сходці воїнів, скликаній Агамемноном щодо питання про продовження війни чи зняття облоги. Рядова маса воїнів, тих, що зібралися на сходку, складалася із сільських жителів. Сходка протікала дуже бурхливо. Після промов вождів виступив від імені народних мас Терсіт.

Високе положення знаті виражалося не тільки в повазі і почестях, що робились басилеям при житті, але й у почестях, що відплачуються їм після смерті, під час урочистого похорону. У цьому відношенні цікавий опис похорону ахейського героя Патрокла, найближчого друга Ахіллеса, убитого троянцем Гектором, що знайомить нас із похоронними звичаями аристократичної Греції.

У процесі розкладання військової демократії значення агори

зменшувалося. Фратрії і філи перетворювалися в аристократичні установи, керовані представниками деяких впливових пологів. У міру втрати названими установами свого значення і впливу політичне керівництво переходить до аристократичної Ради (буле), очолюваної царем. Буле має свою історію. Спочатку буле, подібно римському сенату епохи царів, було чисто родовою радою. Згодом же склад буле звужився й аристократизувався. У буле могли засідати лише представники найбільш впливових і багатих представників, філобасилей і їм подібні голови великих родових союзів. Рада звичайно збиралась у палаці головного басилея і за трапезою обговорювала поставлені царем питання. Цар вислухував ради “старців розумних”, приймав присягу і потім за власним розсудом чи проводив, чи не проводив у життя їхнє рішення.

Значення буле підвищувалося в міру ускладнення задач керування і збільшення спільності інтересів між філами і родами. Чим більше аристократія багатіла та відокремлювалась від народу і перетворювалась у замкнутий клас експлуататорів, тим більше виростало значення буле. Цар перестав відігравати керівну роль, за ним збереглася лише посада верховного жерця. До VIII ст. царська влада в більшості грецьких громад уже зовсім зникла.

У процесі утворення класів і посилення ролі аристократії складалася держава, що повинна була закріпити сформовані відносини і забезпечити панування аристократії над масою вільних і напіввільних людей і рабів.

Грецька держава у своєму формуванні пройшла кілька стадій, починаючи від аристократичного ладу гомерівської епохи до чітко вираженої класової рабовласницької держави класичної Греції, являючись визначеною фазою в історії античної держави і держави взагалі.

Ранньогрецька тиранія

Демократія, що виступала в класовій боротьбі, сама по собі не представляла єдиного цілого. Серед демосу існувало кілька прошарків. З маси народу – дрібних і середніх землевласників, ремісників і ін. – виділялася торгово-ремісничя верхівка і грошова аристократія.

Інтереси грошової аристократії і демосу у власному змісті були далеко не ідентичні. У деяких питаннях вона солідаризувалася зі старою аристократією, однак у VIII-VII ст. демократія була більш-менш однорідна і солідарна у своїх інтересах. Тоді переважали в ній середні прошарки села і міста, що зміцніли в зв'язку з ростом рабовласництва і торгівлі.

Боротьба за права демократії розгорнулася активно в VII-VI ст. Вона проходила по всьому еллінському світі і носила революційний характер.

Революційні рухи VII-VI ст. мали місце в малоазійських містах – Мілеті, Ефесі, Колофоні, на островах Егейського моря – Лесбосі, Хіосі, Самосі, у містах метрополії – Мегарах, Коринфі, Сікіоні, Афінах і у Великій Греції – Таренті, Кротоні, Сіракузах і т.д.

Результатом цієї боротьби було остаточне оформлення грецьких міст-держав. У багатьох містах перехідною сходиною від панування родової аристократії до демократії являлась тиранія. Характерною ознакою тиранії була узурпація, насильницьке захоплення влади одною особою. У більшості випадків тирані до приходу до влади виступали як вожді демосу. Виходили вони, як правило, із самої ж аристократії. Це були люди, що відірвалися від свого класу і не розділяли його поглядів в окремих питаннях.

Зовнішнє положення тиранів нагадувало положення монарха, тобто одноособового носія влади, та й самі вони прагнули походити на древніх царів, оточуючи себе охоронцями і “мудрими радниками”. Політика тиранів була суперечлива. З одного боку, заради залучення на свій бік демосу вони вдавалися до різного роду, залежно від обставин, демагогічних прийомів: гарного звертання до народу і заступництва в судах, обвинувачення багатих, конфіскації їхнього майна і земель, часткового розподілу конфіскованих земель між незаможними і т.д. З іншого боку, вони прагнули згладити класові протиріччя і затушувати майнові контрасти, видаючи закони проти розкоші, обмежуючи кількість рабів і т.п.

У цьому приховувалась соціальна слабкість і причина нестійкості тиранії як політичної форми, як на це вказує Аристотель у “Політиці”: “Тому що, – говорить він, – у склад держави входять два елементи: клас людей незаможних і клас людей заможних, і тиран повинний

вселити і тим, і іншим, що їхнє благополуччя спирається на його владу, і влаштувати справу так, щоб одні від інших ні в чому не терпіли образи. А тих з них, що виявляться сильнішими, він переважно повинний зацікавити в підтримці його влади... Ціль усіх цих заходів ясна: тиран в очах своїх підданих повинен бути не тираном, але домоправителем і царем, не узурпатором, але опікуном; тиран повинний вести скромний спосіб життя, не дозволяти собі надмірностей, знатних залучати на свій бік своїм обходженням, а більшістю керувати за допомогою демагогічних прийомів”.

Тиранам Аристотель протиставляє айсимнетів-посередників, що обиралися населенням для улагоджування соціальних конфліктів і послабляли ворожнечу між групами. Айсимнети знаходилися при владі протягом відомого періоду і потім добровільно її складали.

Якою б стійкою не була тиранія як політична форма, усе-таки її значення як визначеного етапу в історії класової боротьби Давньої Греції заперечувати або применшувати не приходиться. Тиранія виконала важливу роль у знищенні панування родової знаті і створенні рабовласницької держави.

Першою великою перемогою демократії було видання писаних законів, чи кодифікація звичаєвого права. Перші писані закони з'являються в VII ст. спочатку в колоніях, а пізніше й у метрополіях. Великою популярністю користалися закони Харонда, складені їм для міста Качані в Сицилії, і закони Залевка, написані для південноіталійських Локр. З технічної сторони названі закони є малодосконалими, а з іншого боку – надмірно суворими. Це, однак, не зменшує значення писаних законів як першої кодифікації права, проведеної в інтересах держави в цілому.

Фіксування правових норм полегшувало передачу матеріальних цінностей, гарантувало права кредитора і боржника і затверджувало принцип власності. Так, наприклад, Залевк установив, що хотів внести яку-небудь зміну в існуючий правопорядок; якщо запропонований ним закон відкидався, він повинен був сам задушити себе.

Введення писаних законів підірвало принцип родового ладу і самостійності окремих пологів, висуваючи замість нього державний принцип і санкціонуючи значення майнового цензу. На виданні

писаних законів справа, однак, не зупинялась. За кодифікацією пішли зміни в правлячих органах. Аристократичні ради демократизувалися і розширювалися у своєму складі, родові філи замінялися територіальними, у протигагу стародавнім родовим культам вводилося вшанування божеств і героїв, популярних серед демократичних прошарків населення.

Тиранія була загальногрецьким явищем. Через тиранію пройшла велика частина грецьких полісів, але характер тиранії й окремих проявів її в різних полісах був неоднаковим.

Раніш усього тиранія виникла в Малій Азії і на островах. Наприкінці VII ст. у Мілеті правив, у душі помірної олігархії, тиран Фрасабул. Більше всього творів збереглося про самоського тирана другої половини VI ст. Полікрата. Верховним правителем у період гострої класової боротьби на Самосі був Полікрат. Полікрат не належав до аристократії. Він був власником майстерні бронзових виробів, а багатство успадкував від свого батька. Полікрат захопив владу над островом Самосом і правив спочатку з двома своїми братами, а потім один. Полікрат повів енергійну внутрішню і зовнішню політику на шкоду інтересам аристократії. Саме при Полікраті місто було прикрашене чудовими спорудами, що вражали одночасно грандіозністю, легкістю, добірністю і тонким художнім смаком. Особливо чудовим був грандіозний Храм Гери – палац, що відрізнявся винятковою розкішшю, такою, наприклад, як наявність водопроводу. В Греції Полікрат був відомий як заступник художників, письменників і поетів. Його заступництвом скористалися два прославлені грецькі поети – Анакреонт та Івік.

З ім'ям Полікрата пов'язана легенда про “Полікратовий перстень”. Бажаючи випробувати долю, розповідає легенда, Полікрат кинув у море золотий перстень. Кинутий перстень, символ щастя й удач, не зник. Через якийсь час рибалка підніс Полікрату велику рибу. Коли слуги Полікрата розрізали цю рибу, вони знайшли в ній кинутий у море перстень.

Напівторговий, напівпіратський флот Полікрата панував на Егейському морі аж до Сицилії та Епіра. Зростаюча могутність Полікрата починала лякати його недавніх друзів – персів. Бажаючи

покласти кінець гегемонії Самоса, перський намісник Ороїт заманив Полікрата в Азію, стратив його і наказав розіпнути його труп. Держава Полікрата після смерті її засновника ослабшала і незабаром потрапила у залежність від персів.

Тиранія Полікрата, як і взагалі всі тиранії Малої Азії, була блискучим, але ефемерним створенням, що не залишило глибоких слідів. Причини цього були в її слабкій соціальній опорі.

Значно більш міцною й організованою була тиранія у Коринфі всередині VII ст., затверджена Кипселом. Кипсел вигнав з Коринфа впливовий рід, що господарював там до того часу.

Син і спадкоємець Кипсела Періандр (627-585 pp.) – один із самих значних тиранів Греції. З його ім'ям пов'язано багато реформ, що підняли коринфську торгівлю і промисловість та що зробили Коринф однією з перших держав еллінського світу. Старі родові філи, у яких панували аристократи, були замінені новими територіальними філами, у яких аристократія не мала переваги. В інтересах середніх і дрібних

